

Türkçe'de Tümce Yapısına Sahip Tümleç Yantümceleri

Eser Erguvanlı Taylan
Boğaziçi Üniversitesi

1. Giriş

Türkçe'de tümleç yantümcelerinin adlaştırmış yapılar olması dilin belirgin bir sözdizimsel özelliğidir. Bu tür yantümceler, örneğin: *Ben [onun çok iyi Rusça bildiğin] i yeni öğrendim; O [benim de gelmem] i bekliyormuş; Biz [senin bu kadar ısrar edişin] i anlamadık*, tümcelerinde olduğu gibi sırasıyla -DİK/-yEcEk; -mE; -yIş adlaştırmacı ekleriyle kurulurlar. Bu adlaştırmacı eklerin seçimi ve oluşturdukları yantümceler, kuramsal sözdizimi açısından olduğu kadar işlevsel ve anlamsal açılarından da incelenmiştir (Kural 1993, 1994; Kornfilt 1996; Csato 1990; Taylan 1993; Underhill 1976).

Tümleç yantümceleri yüklemün zorunlu öğeleridir; yani, temel yükleme bağı olarak tümcenin düz nesnesi ya da dolaylı nesnesi olabilirler. Özne de, herhangi bir tümleç yantümcesi gibi adlaştırmış yapı biçiminde olabilir. Örneğin, *[Bu mektupları onun yazdığı] belli; [Onun işten ayrılması] iyi olmadı; [Bütün başarıyı kendine mal edışı] hepimizi rahatsız etti*. Ancak Türkçe'de adlaştırmış yapıların yanısıra, eylem çekimi açısından temel tümce yapısında tümleç yantümceleri de bulunur. Tümce nitelikleri taşıyan bu yapılar yalnız nesne görevinde karşımıza çıkar, yani özne görevinde görülmezler. Türkçe'de üzerinde çok çalışılmış olan *sanmak, tahmin etmek* gibi eylemlerin tümleçleri temel tümce görünümü olabileceği gibi (örneğin: *[Bu kitabı beğeneceksin] tahmin ediyorum*), adlaştırmış yapılar da olabilmektedir (örneğin: *[Bu kitabı beğeneceğ in] i tahmin ediyorum*). Ancak bu eylemlerin dışında, tümce yapısına sahip tümleç yantümceleri olan başka temel evlemler de vardır.

Bu yazıda tümleç işlevi gördüğü belirlenen tümce yapıları yantümcelerinin yapısal ve sözdizimsel özellikleri ortaya çıkarılmağa çalışılacaktır.¹ Yüzeysel benzerliklere rağmen, bu tür bazı tümleç yantümceleri arasında önemli yapısal farklılıklar olduğu anlaşılacaktır. Temel tümce nitelikleri taşıyan bu tümleçlerin kullanımlarının temel eylem seçimi ile belirlendiği görülecektir. Aslında bir

eylemin hangi yapıda bir tümleş yantümcesi kabul edebileceğinin o eylemin anlamsal özellikleri tarafından belirlendiği bilenen bir görüştür (Givon 1990; Noonan 1985). Csato (1990), Türkçe'de adlaştırılmış yapıda tümleş yantümcesi gerektiren temel eylemleri anlam sınıfları bağlamında inceler. Burada ise, tümce yapısına sahip tümleş yantümcelerinin hangi anlamsal özellikler gösteren temel eylemlerle kullanıldıkları saptanarak, sözdizimi ile anlam ilişkisinin iççeliği bir kez daha kanıtlanmış olacaktır.

2. Tümce yapısına sahip tümleş yantümceleri

Bir yantümcenin eylemi çekimliyse, yani temel tümcenin eyleminin aldığı zaman/görünüş/kip ve uyum eklerini alabiliyorsa bu yapı tümleş yantümce olarak adlandırılmaktadır. Bu tür tümleş yapıları bağımsız bir birimle belirtilip belirtilmemelerine göre iki alt gruba ayrılır. Her grubun içinde ise, yantümcenin temel tümcenin eyleminden önce ya da sonra sıralanışına göre sözdizimsel farklılıklar bulunmaktadır.

2.1. Bağımsız bir birim ile belirtilen yantümceler

Türkçe'de çeşitli işlevlerde yantümce kuran *ki* ve *diye* bağımsız birimleri tümleş yantümcesi de kurabilirler:²

- (1) a. Sen de biliyorsun **ki** [biz halimizden şikayet etmiyoruz].
b. [Halimizden şikayet etmediğimiz] **i** sen de biliyorsun.
c. Sen de biliyorsun [biz halimizden şikayet etmiyoruz].

- (2) a. [Çocuklar macera kitaplarından hoşlanırlar] **diye** düşündüm.
b. [Çocukların macera kitaplarından hoşlandıklarını] düşündüm.
c.* [Çocuklar macera kitaplarından hoşlanırlar] düşündüm.

- (3) a. [Toplantıya katılırsınız] **diye** ummuştum.
b. [Toplantıya katılacağınız] ummuştum.
c. [Toplantıya katılırsınız] ummuştum.

Yukarıdaki örneklerin (a) tümcelerindeki köşeli ayraç içinde verilmiş yantümcelerinin eylemleri (*şikayet etmiyoruz*, *hoşlanırlar*, *katılırsınız*), temel tümcelerinin eylemleri gibi zaman/kip/görünüş ve uyum ekleri aldıklarından bunlara tümleş yapısına sahip tümleş yantümcesi diyoruz. (b) örneklerinde ise bu *ki* / *diye* 'li yantümcelerinin, dilin sözdizimsel bir özelliği olan adlaştırılmış yapılar biçiminde açıklamaları verilmiştir. Bu adlaştırılmış tümleş yapılarında özne tamlayan ekini, eylem de sırasıyla adlaştırıcı, iyelik ve uyum eklerini alır.

Türkçe 'de Tümce Yapısına Sahip Tümleç Yantümceleri

Böyle adlaştırtılmış bir yapının en son eki, temel tümcenin eyleminin gerektirdiği durum ekidir. Örnek (1)'in temel eylemi olan *şikayet etmek* yönettiği tümlece -DEN halini, (2)'nin temel eylemi *düşünmek* ise -(y)I halini verir.

(1) ile (2)-(3) arasındaki önemli sözdizimsel fark, *ki* ile kurulmuş tümleç yapısının temel eylemden sonra, *diye*'nin belirttiği tümleç yapısının ise temel eylemden önce gelmesidir. Bir başka deyişle, *ki*'li yapılar dilin sözdizimsel bir özelliği olan nesne -eylem sıralanışına aykırı olarak eylem-nesne sıralanışında bir tümce ortaya çıkarmakta, *diye*'li yantümceler ise böyle bir aykırılık yaratmamaktadır. (1)c örneği, *ki* bağımsız birimi olmadan da tümcenin düzgün olabildiğini gösterir. Ancak (2)-(3)c örnekleri, bize *diye* ile belirtilmiş yantümcelerde bu birimin silinip silinememesinin temel eyleme bağlı olduğunu söylemektedir. Aslında bir temel eylemin tümlecinin *ki* ya da *diye*'li bir yantümce yapısı ile kurulup kurulamaması da o tümcenin temel eylemi tarafından belirlenmektedir. 'Bilişsel' (cognitive) eylemlerin (*bilmek, anlamak, farketmek, öğrenmek, v.b.*) *ki*'li tümleç yantümcelere, 'bildirim' (utterance) eylemlerinin (*düşünmek, bildirmek, söylemek*) ve 'umut' (*ummak, umit etmek*) ifade eden eylemlerin ise *diye*'li tümleç yantümcelerini kabul ettikleri

eden temel eylemlerin tümleş yantümceleri görülmektedir.⁴ 4(a) ve (5)a tümce yapısına sahip tümleş yantümcelerini, 4(b) ve (5)b ise bunların adlaştırmış yapı biçimindeki açıklamalarını örneklemektedir. Adlaştırmış yapıların -(y)l halinde olması, bu tümleşlerin temel eylemin nesnesi olduğunu belirtmektedir. (6)a'da 'istemek' belirten temel eylemlerin (*istemek arzu etmek dilemek*) tümleş

yantümcelerinde eylem çekiminin istek kipiyle sınırlandırılmış olduğunu görmekteyiz. Böyle bir sınırlama 'tahmin/kanı' ya da 'varsayım' belirten eylemlerin yantümceleri için söz konusu değildir. (6)b bize aynı anlamın adlaştırmış bir tümleş yapısıyla da ifade edilebileceğini gösterir.

Tümce görünümlü tümleş yantümcesi kabul eden 'kanı', 'varsayım' ya da 'istemek' ifade eden temel eylemler sadece çok sınırlıdır. Bu eylemler

konuşmacının bir olay karşısındaki bakış açısını, öznel değerlendirmesini ya da hislerini yansıtan türde eylemlerdir; yani anlamları itibari ile kiplik (modality) içeren eylemlerdir. Kanı ya da varsayım anlamı taşıyan eylemler, konuşmacının anlattığı olay karşısında kendi bilgisinin ya da inancının kesinlik, doğruluk payı hakkındaki öznel görüşünü yansıttığı için bilgisellik (epistemic), istek eylemleri

Türkçe'de Tümce Yapısına Sahip Tümleç Yantümceleri

Bu tür tümleç yapıları, temel eylemi takip etmesi ve *ki* ile de kurulabilmeleri göz önünde bulundurulduğunda (*Korkarım ki onu gücendirdik; Umarım ki geç kalmadık; Sanıyorum ki sizinle daha önce tanışmıştık*) *ki*'li tümleç yantümcelerinden pek farklı durmayabilirler.⁶ Ancak (7)-(9)'daki tümcelerin temel eylemleri zaman ve uyum ekleri açısından şu kısıtlamalara uymak zorundadırlar:

i) (7)b-(9)b örneklerinden anlaşılacağı gibi temel tümcenin eylemi şimdiki zaman ya da geniş zamanda olmalıdır, aksi takdirde tümce dilbilgisel olmamaktadır,

ii) (7)c-(9)c tümcelerinde örneklendiği üzere, bu tür yantümce yapıları öznenin birinci tekil şahıs olmasını gerektirmektedir.

Yukarıda belirtilen kısıtlamaların *ki*'li tümleç yantümceleri için geçerli olmadığı, (1)a örneğine yeniden baktığımızda hemen anlaşılacaktır:

(1)'a Sen de görüyorsun ki [biz halimizden şikayet etmiyoruz]

b. Onlar da görüyorlar ki

c. Sen de gördün / göreceksin / görmelisin ki

2.21'de betimlenen *ki*'li tümleç yantümceleri herhangi şahıstaki bir temel tümce öznesi ve herhangi bir zaman ya da kip ile çekilmiş bir temel tümce eylemi ile bir arada olabilmektedir. Şu halde, yukarıda sayılan kısıtlamaların yalnız (7)-(9) tümceleri için geçerli olması onların diğer *ki*'li tümleçlerden farklı bir tür yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

üzerinde yaptığı araştırmasında bu tür yapıları da tümleş yantümcelerinin bir çeşidi olarak gösterir. Diğer dillerde olduğu gibi Türkçe'de de bu tümce görünümlü yapılar, yalnız *görmek* ile *bulmak* gibi 'algılama' (perception) eylemlerinin tümleşlerinin niteleyicisi olarak karşımıza çıkar. Burada dikkati çeken, bu yapılarda eylemlerinin uymak zorunda olduğu şahıs ve zaman/görünüş kısıtlamalarıdır.

- (10) a. Ben onu [işini ciddiye almış/*aldı] gördüm
b.?/* Ben [o işini ciddiye almış/*aldı] gördüm
c. Ben [onun işini ciddiye aldığı] gördüm

- (11) a. O beni [bahçede çiçekleri suluyor/sular] görmüş.
b. * O [ben bahçede çiçekleri suluyorum/sularım] görmüş.
c. O [benim bahçede çiçekleri suladığım] görmüş

- (12) a. Onlar bizi [kapıda beni bekler/ bekliyor] buldular .
b.* Onlar [biz kapıda beni bekleriz/ bekliyoruz] buldular .
c. * Onlar [bizim kapıda beklediğimiz] buldular.

- (13) a. Biz onu [kilo almış/*aldı] bulduk
b.?/* Biz [o kilo almış/*aldı] bulduk
c. * Biz [onun kilo aldığı] bulduk.

(10)-(13) örneklerinin ortaya çıkardığı iki kısıtlama şudur:

i) tümce yapısına sahip yantümcenin eylemi, yalnız -mİş , -Iyor ya da -Er eklerinden birini alabilir; bunlar da zamandan çok görünüş belirtmektedir.⁷ -mİş eki, (10) a ve (13) a tümcelerinde bir süreç sonucunda ortaya çıkan bir durumu ifade etmektedir (işini ciddiye almış olma durumu; kilo almış olma durumu). (11) a ve (12) a'da ise -Iyor ya da -Er ekleri, yantümcenin eylemince belirtilen işin (çiçekleri sulama ya da bekleme) temel eylemin gerçekleştiği anda süregelmekte olduğunu gösterir. Niteleyici görevindeki bir yapıda eylemin yalnız görünüş ekleri alması anlamsal açıdan çok uygundur, zira burada belirtmek istenen şey olayın akıp gitmekte olan bir zaman çizgisi üzerinde nereye oturduğu değil, bu olay ya da sürecin ortaya çıkardığı durumun belirtilmesidir.

ii)(b) örneklerinde görüleceği gibi, tümce görünümlü yantümcenin eylemi öznesini yalın halde bulunduramayacağı için hiçbir uyum eki alamaz. Bu yantümcelerinin öznesi artık temel tümcenin nesnesi biçimindedir ve yantümcenin yapısı dışındadır.⁸

Doğan Aksan Armağanı, DTCF Yay: 366, Ankara 1998

Türkçe 'de Tümce Yapısına Sahip Tümleç Yantümceleri

Bu tür yapılar ilk bakışta tümce görünümlü yantümceler gibi dursa da,

nedensile bağımsız bir tümce özelliklerine sahip değildirler. Bu açıdan da

diğer tümce yapıllı tümleç yantümcelerinden farklıdır.

Niteleyici görevindeki bu yantümceler yalnız iki temel eylemle (yani *görmek* ile *bulmak*) kurulabilmektedir. Bu iki eylemden *görmek* adlaştırılmış yapı biçiminde bir tümleç yantümcesi kabul edebilirken (10c ve 11c), *bulmak* için

(14) a. [Onların geldiğin] i sandık.

b. Sandık ki [onlar geldi].

c. [Onlar geldi] sandık.

d. Sanırım [geldiler].

(15) a. [Onların geleceğin]i umuyoruz.

b. [Onlar gelecek] diye umuyoruz.

c. [Onlar gelecek] umuyoruz.

d. Umarım [onlar gelecek].

(14)-(15)'in (a) örneklerinde tümleçler adlaştırılmış yapı biçiminde, (b)-(d) örneklerinde ise tümce yapısına sahip çeşitli yantümceler biçimindedir. Bu durumda akla gelen bir soru değişik yapılardaki tümleç yantümceleri arasında yukarıda tartışılan sözdizimsel farklardan başka ne gibi anlamsal farklar olduğudur. Dillerde biçimdeki farklılığın çoğunlukla anlam ya da işlevi de yansıması beklenir, yani bir dilde aynı anlam ve işlevi gören birçok yapının bulunması ekonomik değildir. Şu halde aynı temel eylemin değişik tümleç yapıları ile kullanılmasının dilde nasıl bir amaca hizmet ettiği sorusu sorulmalı

ve araştırılmalıdır. Yani, ne gibi durumlarda konuşmacı tümleci adlaştırılmış

Türkçe'de Tümce Yapısına Sahip Tümleç Yantümceleri

Notlar

1. Burada yalnız bildirme ifade eden tümleç yantümceleri ele alınmıştır. [*Gelip gelmediğin*] i *bilmiyorum*, ya da [*O işini bitirdi mi*] *bilmiyorum* tümcelerinde olduğu gibi bir soru içeren tümleç yantümceleri çalışmanın kapsamı dışındadır.

da karşımıza çıkar. Ortaç yapıları kurabilen *ki*'nin ayrıca bir bağlaç görevi de vardır.

3. *Düşünmek* aslında çok anlamlı bir eylemdir; saft bilişsel bir eylem olabileceği gibi (ör. *Yurdışına onu göndermeği düşünüyoruz*), bir tahmin yürütmek için kullanıldığında bir kiplik eylemi (*Bu işi onun yaptığıı düşünüyorum*), ve örnek (2) 'te olduğu gibi de kendine söyleme anlamı taşıdığı için bildirme eylemi olabilmektedir. Aynı şekilde *sanmak* eylemi de bilişsel bir eylem olabileceği (ör.: *Onun geldiğini sandım*), tahmin de ifade eder. *Demek*'ten türemiş olan *diye* bildirme eylemleri ile kullanıldığında doğrudan

Eser Erguvanlı Taylan

Doğan Aksan Armağanı, DTCF Yay: 366, Ankara 1998

Kaynakça

- Comrie, B., 1976. *Aspect*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B., 1985. *Tense*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Csato, Eva Agnes, 1990. Non-finite verbal constructions in Turkish, *Altaica Oslonensia* (Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference) içinde, Bernt Brendemoen (Haz.), 75-89.
- Erguvanlı Taylan, E., 1993. Türkçe'de -DIK Ekinin Yantümcelerdeki İşlevi Üzerine. *Dilbilim Araştırmaları*, 161-171.
- Givon, T., 1990. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, Vol II. Amsterdam: J. Benjamins.
- Kornfilt, J., 1996. On Some Infinitival Wh-Constructions in Turkish. *Dilbilim Araştırmaları*, 192-216.
- Kural, Murat, 1994. Yantümce Çekim Ekleri. *Dilbilim Araştırmaları*, 80-111.
- Kural, Murat, 1993. "V-To(-I-To)-C in Turkish", in *UCLA Occasional Papers in Linguistics*, vol.11
- Moulder, J., 1976. Raising in Turkish. *BLS II*, 198-307.
- Noonan, M., 1985. Complementation. *Language Typology and Syntactic Description*, (ed. T. Shopen), Cambridge: Cambridge University Press, 42-140.
- Palmer, F.R., 1986. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Underhill, R., 1976. *Turkish Grammar*. Cambridge, Mass.: MIT Press.